

Тіл — құрал

Рәбиға СЫЗДЫҚ

**АБАЙ және
қазақтың
ұлттық
әдеби тілі**

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мен “Арыс” қоры бірлесе отырып, ҚР Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі Тілдерді дамыту департаментінің қолдауымен бірнеше сериялы кітаптардан тұратын “Тіл білімінің озық үлгілері” атты ауқымды жобаны жүзеге асыра бастады.

Солардың алғашқыларының қатарында академик Рәбиға Сыздық зерттеулері назарларыңызға ұсынылып отыр

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

Рәбиға СЫЗДЫҚ

**АБАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ
ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИ ТІЛІ**

“Арыс” баспасы
Алматы
2004

ББК 81. 2 Қаз я 7
С 94

Шығарушылар алқасы:

Филология ғылымдарының докторы, профессор *Жамал Манкеева*, филология ғылымдарының кандидаттары *Ғарифолла Әнес*, *Нұргелді Уәлиұлы* (редактор), *Орынай Жұбаева* (жауапты шығарушы), *Қалдыгүл Есенова*, *Анар Фазылжанова*.

С 94 Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі.
— Алматы. “Арыс” баспасы, 2004. — 616 бет.

ISBN 9965-17-198-X

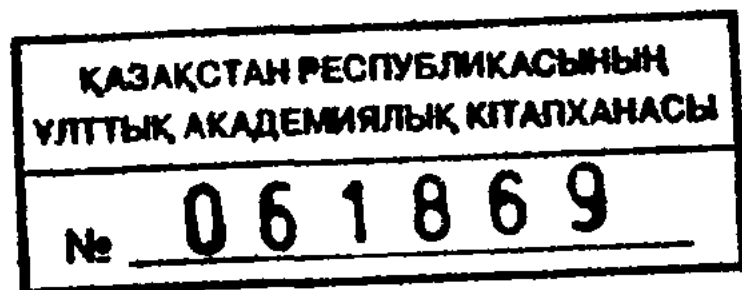
“Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі” атты бұл кітапқа профессор Р.Ғ.Сыздықованың абайтануға қатысты әр жылдары жарық көрген монографиялық зерттеулері (“Абай шығармаларының тілі”, 1968; “Абай өлеңдерінің синтаксисі”, 1970; “Абайдың сөз өрнегі”, 1995) және ұлы Абай жөнінде энциклопедияларда жарияланған ғылыми-теориялық мақалалары енгізіліп отыр.

Кітап ұстаздар қауымына, студенттерге, аспиранттар мен ізденушілерге, ғылыми қызметкерлерге, сондай-ақ қазақ филологиясы мәселелеріне қызығушы өзге де оқырмандарға арналған.

ББК 81. 2 Қаз я 7

С 4602020300
446(05) - 04

ISBN 9965-17-198-X

© Сыздық Р., “Арыс”, 2004

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАН!

Көрнекті ғалым профессор Рәбиға Ғалиқызы Сыздықтың ұлы Абай шығармаларының тіліне арналған, әр жылдары жарық көрген “Абай шығармаларының тілі” (Алматы: “Ғылым”, 1968), “Абай өлеңдерінің синтаксисі” (Алматы: “Ғылым”, 1970); “Абайдың сөз өрнегі” (Алматы: “Санат”, 1995) монографиялары; сондай-ақ “Абай” энциклопедиясы (Алматы: “Атамұра”, 1995) үшін жазылған ғылыми-теориялық мақалалары тәрізді абайтануға тікелей қатысты еңбектерінің бас-аяғын бір кітапқа жинақтап қазақ тіл біліміндегі үлгілі зерттеулердің бірі ретінде оқырмандар назарына ұсынып отырмыз.

Ғалым бұл зерттеулерінде ұлы ақын шығармаларының тілін сол кездегі қазақ әдеби тілінің жай-күйімен, оның негізгі нормаларымен, басты-басты үлгі, үрдістерімен тығыз байланыста қарастырады. Ақынның эстетикалық, философиялық ой тұжырымдарын беруде тілдік құралдарды пайдалануын, тілдік-стильдік амал-тәсілдердің ерекше эстетикалық мән алуын жүйелеп саралай отырып, зерттеуші ғалым Абайдың жаңа бағыттағы жазба әдеби тілді дамытудағы орнын, ұлттық көркем дәстүрге қосқан жаңалықтарын айқындап береді. Сондай-ақ зерттеушінің “Абай” энциклопедиясы үшін жазған ғылыми-теориялық мақалаларында да ақынның шығармашылығы жайында айтылған тың пайымдар мен соны пікірлер баршылық.

Қысқасы, зерттеушінің абайтануға қатысты осы аталған еңбектерін Абайдың тілдік тұлғасын жан-жақты танытатын зерттеулер деп тануға болады. Алайда әр жылдары әр түрлі таралыммен жарық көрген бұл кітаптар библиографиялық тұрғыдан сирек кездесетін дүниеге айналды. Абай шығармалары жөніндегі зерттеулерді іздеушілер көбейді. Сондықтан шығарушылар алқасы осы еңбектерді жинақтап, “Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі” деген атпен бір кітап етіп жұртшылыққа ұсынып отыр. Бұлай етудегі мақсат — оқырман қауымға, атап айтқанда, ұстаздарға, студенттерге, аспиранттар мен ізденушілерге, жалпы жұртшылыққа Абай

тілі жөнінде біртұтас, бас-аяғы жүйеленген, түгелденген ұғым-түсінік беретін, түптеп келгенде, ақынның тілдік әлемін тереңірек тануға, дұрыс талдауға бағыт-бағдар көрсететін, септігін тигізетін ғылыми дүниеліктердің басын бір басылымға қосып жинақтап беру.

Бұл басылымды жоғарыда аталған кітаптардың өңделген, толықтырылған нұсқасы деп ұқпаған жөн. Сондықтан 60-70 жылдардағы кітаптарда кездесетін атаулар мен терминдердің, идеологемалардың қайсыбірі қазіргі кезде өзгергенімен, олар осы басылымда сол күйінде беріліп отыр.

Көрнекті ғалым Рәбиға Сыздықтың абайтану жөніндегі зерттеулерінің жыл өткен сайын мәні жоғарылап, маңызы арта түскендіктен, және ғалымның 80-жылдық мерейтойына орай қолыңыздағы бұл кітапты шәкірттері *А.Алдашева, Г.Әзімжанова, Ғ.Әнес, Г.Боранбаева, К.Еңсебаева, Қ.Есенова, А.Қобыланова, О.Жұбаева, Ж.Манкеева, Г.Мұратова, А.Наметова, Н.Уәлиұлы, А.Фазылжанова, Б.Шалабай, Б.Нұрдаулетова, Б.Жұбатовалар* өз ынталарымен, жеке қолдауымен шығарып отыр.

Шығарушылар алқасы

Р. СЫЗДЫҚОВА

**АБАЙ
ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ТІЛІ
(ЛЕКСИКАСЫ МЕН ГРАММАТИКАСЫ)**

ҚАЗАҚ ССР-нің “ҒЫЛЫМ ” БАСПАСЫ

АЛМАТЫ - 1968

Кітапта Абай шығармалары тілінің (өлеңдерінің де, “Қара сөздерінің” де) сөздік құрамы мен грамматикалық ерекшеліктері талданады. Қазақ тілінің Абай қолданған байырғы төл сөздерімен қатар ақын мұрасында кездесетін араб-парсы, орыс сөздері әңгіме болады. Ұлы қаламгер тіліндегі кейбір көне сөздермен бірге әдеби, тілімізге өзі қосқан немесе жандандырған жаңа сөздердің де сыр-сипаты танытылады. Қазіргі әдеби нормалармен салыстырғанда Абайдың поэзиясының тілінде, әсіресе прозасында біршама ерекше болып көрінетін кейбір грамматикалық тұлға-тәсілдер талданып, олардың мән-мәнісі, қолданылудағы себеп-дәлелі көрсетіледі. Әрине, мұндай нақтылы талдауларға кіріспес бұрын автор қазақ әдеби тілінің ХІХ ғасырдың ІІ жартысындағы жай-күйін, ондағы Абайдың орны мен қызметін баяндайды. Автор өзінен бұрынғы зерттеушілердің Абай — қазақтың қазіргі жазба әдеби тілінің іргетасын қалаушы деген пікірлерін қостап, әрі қарай дәлелдейді.

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

**Қазақ ССР Ғылым академиясының
корреспондент-мүшесі, проф. М.БАЛАҚАЕВ**

*Абайдай алыпты тамаша тани да,
таныта да білген Мұхтар Әуезовтің
рухына арнаймын*

АЛҒЫ СӨЗ

Абайдың тілі — кең тақырып. Бұл тақырыпқа бір емес, өлденеше кітап арналуға тиіс. Өйткені жеке жазушының, оның ішінде қазіргі қазақ тілі сияқты үлкен мемлекеттік ұлттық жазба әдеби тілдің негізін салушы Абай тәрізді қаламгердің тілін бірнеше аспектіден зерттеп танып-білу қажет болады. Әдетте жеке жазушының (ақынның) тілі туралы әңгіме оның өз қаламына тән шеберлік тәсілдері мен өзге де индивидуалдық ерекшеліктерін талдау болып келеді. Әсіресе поэзия жанрында жазған қаламгердің тілін тану деген сөзді оның поэтикалық тәсілдерін, ол тәсілдердің тілдегі көрінісін зерттеу деп танимыз. Бұлардың барлығы да “жазушының стилі” деген мәселеге барып саяды.

Абай — ең алдымен ақын. Демек оның тілі поэзия тілінің әдеби-көркемдеу тәсілдеріне қарай талдануы қажет. Бұл жағынан қазір біздің қолымызда жақсы ғылыми еңбек бар, ол — проф. Қ.Жұмалиевтің “Абай поэзиясының тілі” атты монографиясы. Мұнда, автордың өзі айтқандай, Абайдың бүкіл тілі емес, соның бір-ақ жағы — поэзиясындағы әдеби көркемдеу тәсілдерінің көрінісі, яғни “поэтик тілі” талданады. Және зерттеуші бұларды жеке-дара алмай, Абайдың қазақ әдебиеті мен әдеби тіліндегі орнын айқындап, оның табыстары мен жаңалықтарын көрсете талдайды.

Екінші, Абай тілін тұтас алып, ондағы әдеби-көркемдеу тәсілдерінен өзге де жақтарындағы индивидуалдық және дәуірлік ерекшеліктерін зерттеуге болады.

Үшінші, Абай — әдеби тілдің проза жанрындағы бірқатар стильдердің ізін салған жазушы. Осы тұрғыдан Абай “Қара сөздерінің” тілін талдау арқылы қазіргі жазба әдеби тіліміздің сан салаға бөлінген стильдік тармақтарының даму барысын (алғашқы кезеңін) танып-білуге болады.

Төртінші, Абай тілінің сөздік құрамы мен грамматикалық құрылымын талдау арқылы қазіргі жазба әдеби тіліміздің белгілі бір кезеңдегі сипатын тануға болады. Мұның өзін де статикалық және динамикалық тұрғылардан алып екі бөлек зерттеу объектісі етуге және болады.

Бесіншіден, поэзиялық дүниелердің синтаксистік құрылысы прозадан өзгеше келетіндігі мәлім. Ол ерекшелік, бір жағынан, ұйқас (рифма), буын саны (метрика), шумақтарға бөліну-бөлінбеу (строфа), синтаксистік тұтастық т. б. сияқты өлеңге тән шарттарға байланысты болса, екінші жағынан, әр ақынның өз стиліне тән өзгешеліктерінен құралады. Бұл да Абай тілін зерттеудің бір үлкен объектісі болмақ.

Абай тілін танып-білуде бұлардың барлығынан басқа сан алуан жеке мәселелерді алуға және болады.

Сөз жоқ, Абайдай жазушының тілін осы айтылған жақтардан түгел қамтып, бір еңбектің ішінде талдау мүмкін емес. Және осылардың баршасы бір-екі зерттеушінің үлесіне тиюі тағы шарт емес.

Біз бұл жұмысымызда Абай тілін жоғарыда көрсетілген аспектілердің бірінен ғана алып талдадық. Ол — ұлы қаламгер тілінің лексикалық құрамы мен грамматикалық құрылысы. Алдын ала ескертеріміз — бұл жұмыс стилистикалық зерттеу емес, яғни жеке сөздер мен грамматикалық тұлғаларды Абайдың ақындық-жазушылық шеберлігіне ғана байланыстырып талдамаймыз. Негізгі мақсатымыз тіл материалындағы Абайдың қаламына ғана тән ерекшеліктерді көрсету емес. Әзірге көздегеніміз — Абай сөздігін генетикалық (тектік) құрамына, сөздердің көне-жаңалығы мен тематикалық және мағыналық жіктелуіне қарай талдап, таныту. Сондай-ақ грамматиканың ең мәнді категорияларының бірі — сөз жасау құбылысы мен кейбір морфологиялық және синтаксистік тұлға-тәсілдердің жалпы Абай тұсындағы қазақ тіліндегі, оның ішінде Абай тіліндегі түр-сипатын, актив-пассивтігін, нормалануын көрсету. Сондықтан біздің бұл жұмысымыз бертіндегі дәуірді қамтитын тарихи лексикология мен тарихи грамматикаға жақын келетінін білдіреміз.

Зерттеу объектісі мен аспектісін бұлайша таңдауымыздың себебі мынада: Абай — дайын тұрған әдеби тілді пайдаланған қатардағы қаламгер емес. Абай — сол әдеби тілдің даму жолындағы жаңа дәуірін бастаушы, сапалық жаңа типінің іргетасын қалаушы адам. Екінші, Абай — лингвистикалық талдау үшін үлкен мәні бар екі салада — поэзия және проза түрінде жазған адам, оның үстіне поэзиясында да, прозасында да бірнеше жанрлардың белгілері бар мұраның иесі. Осының барлығынан Абай тілі өз тұсындағы қазақ жазба әдеби тілін белгілі бір шамада толығырақ көрсететін дәрежеде танылады. Сондықтан Абайдың шеберлік лабораториясына үңілмес бұрын, оның сөздік құрамы мен грамматикасын таза лингвистикалық тұрғыдан тіркеп, жүйелеп талдап шығу қажеттігі сезіледі. Бұл талдаудың материалдары мен нәтижелері, бір жағынан, қазіргі жазба әдеби тіліміздің ХІХ

ғасырдың II жартысындағы — өзінің басталар тұсындағы — лексика-грамматикалық сипатын белгілі бір дәрежеде танып-білуге септігін тигізер болса, екінші жағынан, ұлы ақынның жазушылық шеберлігі мен өзіне төн стильдік тәсілдерін және оның қазақ әдеби тілі дамуындағы шоқтығы биік орнын танытуға арналатын “Абайдың тілі” деп аталуға тиісті әдеби-лингвистикалық зерттеу жұмысына дайындық болар деген мақсатты көздедік.

Осы кітабымыздағы негізгі мақсатымыз ұлы ақынның стильдік ерекшеліктерін таныту болмаса да, сөз жоқ, біз талдауымыздың әр тұсында, қажеттігі туған жерінде, бұл мәселеге соқпай кете алмадық. Бұл — жазушы тілін қай аспектіде қарасақ та, ілесіп қалмай отыратын мәселе. Жеке грамматикалық тәсілдердің актив-пассивтігі, жеке сөздердің жаңа-көнелігі т.б., бір жағынан, тіл дамуының сол дәуірдегі жалпы дәрежесіне қатысты болса, екінші жағынан, кейбір тұстарда сөз етіп отырған жазушының өз қаламына, өзінің стильдік мотивтеріне байланысты болады. Сондықтан мүмкіндігінше объект етіп отырған материалдар аясында ұлы жазушының кейбір индивидуалдық ерекшеліктерін көрсетуге тура келді.

Абай тілін сөз еткенде, негізгі тұжырым — Абай — қазақтың қазіргі жазба әдеби тілінің іргетасын қалаушы деген қағида. Бұл қағиданы белгілегендер — М. Әуезов, Қ.Жұмалиев, С. Мұқанов, М.С.Сильченко, Б.Кенжебаев, Е.Ысмайылов т.б. сияқты әдебиет зерттеушілері мен Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, І.Кеңесбаев, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, А.Ысқақов, Ғ.Мұсабаев тәрізді тіл мамандары. Проф. Қ.Жұмалиевтің “Абай поэзиясының тілі” атты монографиясынан¹ басқа Абай шығармаларының тіліне арналған жеке көлемді еңбектер жоқ болғанмен, жоғарғы аталған ғалымдар әр кезеңде, әр тұста Абайдың қазақ жазба әдеби тілі тарихындағы атқарған рөлі мен алған орны туралы сөз етіп келді. Бұл ғалымдардың кейбіреулері жеке мақалалар арнап², енді біреулері ұлы ақынның әдеби творчествосы туралы жазған үлкен монографияларының

¹ Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. Алматы, 1960. 2-т.

² Жұбанов Қ. Абай — қазақ әдебиетінің классигі // Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1966; С.Кенесбаев. Абай — основоположник казахского литературного языка // “Советский Казахстан”, 1955. № 9; Сауранбаев. Н. Роль Абая в развитии казахского литературного языка // “Жизнь и творчество Абая”. Алма-Ата, 1954; Кенжебаев Б. Абай — қазақ халқының жаңа әдебиетінің негізін салушы // “Ученые записки КазГУ”. Язык и литература. 1955. Т. 19 т.б.

немесе басқа да еңбектерінің ішінде³ Абай қолданған жеке сөздер мен кейбір көркемдеу тәсілдерін және грамматика саласындағы бірқатар ерекшеліктерін жүйелі түрде болмаса да, аз-аздап талдап көрсетіп келді. Сондай-ақ соңғы жылдары Абай тіліндегі кейбір жеке жайларға арналған мақалалар да шыға бастады⁴. Абай шығармаларының текстологиясы туралы жазылған Қ.Мұхаметхановтың еңбегі⁵ мен осы тақырыпты сөз еткен Ы.Дүйсенбаев пен З.Ахметовтың, Т.Әбдірахмановтың,

³ Жансүгіров І. Абайдың сөз өрнегі // “Әдебиет майданы”, 1934. 11–12; Әуезов М. Абай (Ибрагим) Құнанбайұлы // Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959; Мұқанов С. Абай Құнанбаев // Жарқын жұлдыздар. Алматы, 1964; Жұмалиев Қ. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. XVIII—XIX ғғ. қазақ әдебиеті. Алматы, 1967; Сильченко М. С. Творческая биография Абая. Алма-Ата, 1957; Әлімқұлов Т. Абай. Алматы, 1954; Сүйіншәлиев Х. Абайдың қара сөздері. Алматы, 1956; Исмаилов Е. Об особенностях поэтики Абая // Изв. Каз. ФАН СССР, Серия языка и лит. 1945. Вып. 1; Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959; Аманжолов С. Қазақтың әдеби тілі (Көпшілікке арналған лекцияның стенограммасы). Алматы, 1949; Мусабаев Г. Становление и развитие казахского литературного языка и вопросы казахской диалектологии. Алма-Ата, 1952; Кеңесбаев С., Мусабаев Г. Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика). Алматы, 1962; Мусабаев Г. Современный казахский язык. Лексика. Алма-Ата, 1959; Кеңесбаев С. Развитие казахского литературного языка в советское время // “М.О.Ауэзову”. Алма-Ата, 1959; Кеңесбаев С. О казахском литературном языке // Очерки истории казахской советской литературы. М., 1960; Балақаев М. Әдеби тілдің дамуы туралы бірер сөз. // “Қазақ тілі мен әдебиеті”. 1958, № 1; Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М. Қазақ әдеби тілінің мәселелері. Алматы, 1961; Қордабаев Т. Қазақ жазбалары тілінің синтаксисі. Алматы, 1966 т. б. (бұл тізім әсте толық емес екенін ескертеміз, газет беттеріндегі мақалалар мен кейбір журнал беттеріндегі материалдарды бұл жерде түгел тізіп шығу мүмкін деп таппадық).

⁴ Балжанов Ш. Абай поэзиясында етістіктерді қолданудың стильдік ерекшеліктері. // “Қазақ ССР ҒА Хабарлары”. Филология мен өнер тану сериясы. 1962, № 3; Сулейменова Б. О русских словах в произведениях Абая. Изв. АН КазССР. Серия обществ. наук. 1964. Вып. 4; Жанпейісов Е. Абай Құнанбаев пен Мұхтар Әуезовтың тіліндегі стильдік кейбір ортақ өрнектер. // “Қазақ ССР ҒА Хабаршысы”. 1962. № 11; Сыздықова Р. Абай шығармаларында -ар жұрнақты тұлғаның қолданылуы, “Қазақ тіл білімінің мәселелері”. Алматы, 1959. 1-т. Сыздықова Р. Абайдың қара сөздеріндегі -мақ аффиксті тұлға жайында. // “Қазақ ССР ҒА Хабарлары”. Филология мен өнер тану сериясы. 1959. 1 шығуы; Сыздықова Р. Абайдың прозалық шығармаларындағы кейбір морфологиялық тұлғалардың сипаты. // “Қазақ ССР ҒА Хабаршысы”. 1959. № 5; Сыздықова Р. Абай шығармаларындағы кейбір шылаулардың қызметі // Қазақ тілі мен диалектологиясының мәселелері. Алматы, 1963. 5 шығуы; Сыздықова Р. Абай тілінде күрделі ойдың берілуі Қазақ тілі тарихы мәселелері. Алматы, 1965; Нұрпейісов Р. Абай шығармаларының лексикасы туралы. // “Халық мұғалімі”. 1954. № 6. т. б.

⁵ Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында. Алматы, 1959.

Қ. Өмірәлиевтің, М. Сәрсекеевтің т. б. жеке мақалалары қаламгер тілін танып-білуде айтарлықтай үлес қосқанын білдіреміз.

Міне, осы көрсетілген еңбектер біздің бұл жұмысымыздың орындалуына тікелей жәрдемін тигізіп, ғылыми тірек-таяныш болды. Олардың бірқатарын басшылыққа алдық, енді бірсыпырасы қосымша материал беріп, ой салды, үшінші біреулерімен пікір сайыстырдық. Қысқасы, абайтану саласында оның тілі туралы өзімізден көп бұрын дұрыс айтылған негізгі пікір-тұжырымдар мен жалпы бағыт қазақ әдебиетінің ұлы классигінің тілін енді нақтылы түрде талдай бастауымызға жөн сілтеп, жол ашқанын баса айтамыз.

Талдауымыздың дені лексикология саласында болғандықтан және оны тарихи даму тұрғысынан қарағандықтан, бізге сан алуан лексикографиялық еңбектер зор көмегін тигізді. Олардың ішінде сөз етіп отырған дәуірде шыққан екі тілдік (қазақша-орысша, орысша-қазақша) сөздіктер көп материал берді. Сондай-ақ өткендегі әлеуметтік, экономикалық, саяси-праволық т. б. жағдайларға қатысты қолданылған кейбір терминдер мен зат атауларын білуде бізге тарих, экономика, право салаларынан жазылған ғылыми әдебиет көп мағлұмат берді. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясын зерттеуде Е. Бекмаханов, Б. Сүлейменов, Т. Күлтелеев, Т. Тәжібаев, С. Зиманов, С. Толыбеков, Ф. М. Шахматов т. б. тәрізді өзге саладағы ғалымдардың еңбектерінде келтірілген қазақша атаулар өте құнды материалдар болып табылатындығына назар аудартамыз. Өйткені ол атаулардың көбін көркем әдебиет үлгілерінен таба алмаймыз, ал аталған ғылымдар саласынан өткен ғасырларда қазақша жазылған материалдар және аз. Сондықтан жоғарғы зерттеушілер келтірген қазақша жеке сөздердің тіл білімі үшін бағасы зор болмақ.

Абай тілін зерттеуде оның алдындағы, тұсындағы өзге қаламгерлер тілін, әсіресе, жаңа жазба әдеби тіліміздің негізін қалаушының бірі — Ыбырай Алтынсарин тілін қажетінше қоса талдап отырдық. Бұлардан келтірілген материалдар, көбінесе, 1962 жылы оқушы жұртшылығына ұсынылған “XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары” атты кітап бойынша берілді, сондықтан біз мысалдың документациясын тек автордың аты және осы кітаптың бетін білдіретін цифрмен ғана көрсеттік. Сондай-ақ өткен ғасырда шыққан хрестоматия, сөздік т. б. кітаптардың аттарын да қысқартып көрсеттік (қысқартулардың толық аты-жөндері кітап соңында берілді). Келтірілген фактілердің текстуалдық мәні және қай кезде хатқа түскен нұсқадан алынғандығының маңызы зор болғандықтан, көбінесе, сол нұсқалардың шыққан жылын көрсетіп отыруды жөн көрдік.

Абайдың өзінен келтірілген мысалдар оның 1957 жылғы екі томдық шығармалар жинағы бойынша алынды да, сілтемеде

жақша ішіне томның нөмірі мен беті ғана көрсетілді. Онда кеткен текстуалдық ағаттықтарды (біздің талдауымыз үшін үлкен мәні барларын) жол-жолай көрсетіп отырдық. Ыбырай Алтынсариннен келтірілген фактілер, көбінесе, оның 1879 жылы өзі шығарған хрестоматиясынан алынды.

Кітап көлемін ұлғайтпау мақсатымен өлең тармақтарын прозадағыша бір-біріне жалғастырып қатар жаздық, тек әр тармақтың (өлең жолының) бас әріптен басталып жазылуын сақтадық.

Осы кітаптағы “Кейбір морфологиялық тұлғалардың қызметі” және “Кейбір морфологиялық тұлғалардың сыртқы формасы жағынан варианттылығы” деген екі тақырыпша (көлемі 1,5 баспа табақтан) біздің “Абай прозасы тілінің морфологиялық ерекшеліктері” атты кандидаттық диссертациямыздан алынып, ықшамдалып, кейбір өзгерістермен берілді.

Қорытынды пікірлеріміз бен тұжырымдарымыз әрбір тақырып, тарау соңында беріліп отырылды.

Кітап көлемі көтермегендіктен, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен жұмыста арнайы талданған жеке сөздер мен тұлғалардың тізімін бере алмадық.

Автор

I ТАРАУ

АБАЙ — ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

АБАЙ ӨМІР СҮРГЕН ДӘУІР МЕН ОРТА (*Кіріспе ретінде*)

Өз сөзімен айтсақ, “соқтықпалы, соқпақсыз” жерде, Құдайберген Жұбанов тілімен айтсақ, “классик Рим емес, Сарыарқаның шөлінде үдере көшкен қайшылық өмірде” жазушылық құрған Абайдың заманы — ХІХ ғасырдың екінші жартысы — қазақ халқының тарихында өткен дәуірлермен салыстырғанда ерекше орын алған кезең болды. Бұл кезде Қазақстан жерінің түгелімен Ресейге қосылу кезеңі аяқталып, соның нәтижесінде және қазақ қоғамы дамуының объективті заңдылықтарына сай көптеген өзгеріс-жаңалықтар пайда болғаны мәлім. Ол өзгерістер қоғам құрылымында да, елдің экономикалық тұрмысында да, ел билеу жүйесінде де және мәдени-рухани өмірінде де орын алды. Кейбір әлеуметтік топтар тарих төрінен кетіп, жаңалары пайда болды. Қанаушы мен қаналушылардың жаңа түрлері дүниеге келді. Қазақ қауымының экономикасының тұрмысында егіншілік, сауда, ішінара өндіріс кәсібі тәрізді құбылыстар жанданып, күшейді. Қазақ қоғамының орыс халқымен қарым-қатысы да жаңа сипатқа ие болды: Қазақстан жерінде қалалардың орнап, ұлғаюлары, орыс шаруаларының келіп қоныс тебулері екі халықтың еңбекші бұқарасының жүзбе-жүз көрісіп, араларында қарым-қатынас орнауына мүмкіндік берді.

ХІХ ғасырдың ІІ жартысында қазақ даласында болған қоғамдық-саяси өзгерістер мен оқиғалар мұндағы адамдардың мәдени-рухани өмірін баяғы қалпында қалдыра алмады. Кең далаға қазақ тілі тарихында із қалдырған рухани, мәдениет факторлары келе бастады.

Мұның ішінде ең алдымен оқу-білімнің едәуір таралуын атауға тура келеді. Бұл оқу-білім екі сипатта болды: бірі — діни, яғни мектептер мен медреселерде және ауыл молдаларында мұсылманша оқу, екіншісі — үкімет тарапынан ашылған школдар¹ мен училищелерде және орыс мектептерінде азаматтық білім беру. Бұлардың қай-қайсының да саны аз болды және оларда оқығандар да көп болмады, дегенмен жыл сайын ұлғая түсіп отырды. Мысалы, Ішкі Ордада үкімет школдарында 1891/92 оқу жылында небары 160 қазақ баласы оқыса, 1898 жылы 573 бала оқыпты². Азаматтық оқу-білім беру ісі Қазақстанның солтүстік-батыс аудандарында едәуір

¹ Мұсылманша діни білім беретін сол кездегі *мектеп* дегендерден ажырату үшін өткен ғасырдағы тіл тәжірибесінің үлгісімен біз де әдейі *школа* деп атап отырмыз. Ол туралы толығырақ “Лексика” бөлімінен 220-бетті қараңыз.

² *Тажибаяев Т.* Просвещение и школы Казахстана во ІІ половине ХІХ в. Алма-Ата, 1962.

жақсы жүргізілді. Мұнда тұңғыш ағартушы-демократ Ыбырай Алтынсариннің ролі мен қызметі айрықша болды. Үкімет школдарының көпшілігінің жанында интернат болды (*Интернатта оқып жүр Талай қазақ баласы* — Абай). Бір кластық және екі кластық деп бөлінетін бұл школдар 5—6 жылдық программамен қазақша-орысша азаматтық жалпы білім беруді көздеген. Бұлар мұғалімдерді, хат жүргізушілерді, тілмаштарды және әкімшілік аппаратының кіші чиновниктерін даярлап шығаратын болған. Бұл мектептер де сан жағынан көп емес. Бүкіл Қазақстанда ХІХ ғасырдың ІІ жартысында небары 100 шақты орыс-қазақ школдары болып, оларда 4000-ға жуық бала оқыған³. Кейбір отаршылдық мақсат көздегенімен, бұл школдардың маңызы зор еді. Алғашқы қазақ ағартушылары мен интеллигенциясы осылардан тәрбиеленгендер және қазақ халқын орыс мәдениетімен, әдебиетімен, тілімен жақын таныстырған осы мектептер болды.

Қазақ халқының мәдени өмірінде зор маңызы болған екінші құбылыс — кітап басу ісінің айтарлықтай өсуі. Егер бүкіл ХІХ ғасыр бойына қазақ тілінде 70—80 кітап шыққан болса, олардың дені ғасырдың ІІ жартысында басылды⁴. Бұл кітаптардың көпшілігі көлемдері шағын, өздері араб әрпімен басылды. Әрине, бұлардың ішінде орыс шрифтiсiмен шығарған Ы.Алтынсариннің “Киргизская хрестоматиясы” мен орыс оқымыстыларының кітаптары оқшау тұрады. Араб әрпімен қазақ тілінде шыққан кітаптардың бірсыпырасы ислам дінін уағыздайтын әдебиет болса, бірқатары азаматтық тақырыптағы әдебиет еді. Әсіресе, бұл кезде қазақтың ертеден келе жатқан бай ауыз әдебиеті үлгілерінің кітап болып баспа бетін көруі — қазақ халқының сол тұстағы мәдени дүниесіндегі мәнді оқиға еді. “Қамбар”, “Алпамыс”, “Қыз Жібек”, “Қозы Көрпеш — Баян сұлу”, “Ер Тарғын” тәрізді көлемді эпостардың, жеке ертегі, мақал-мәтелдердің баспа бетін көруіне Радлов, Березин, Ильминский, Алекторов, Васильев тәрізді орыс ғалымдары мен ағартушыларының еңбегі ерекше. Бұның қазақ тілі, оның ішінде әдеби тілі тағдырына тікелей әсері мен қатысы болды. Әрқайсысы қазақтың кең даласының әр бұрышында пайда болып, ауыздан-ауызға көшіп сақталып келген бұл бай мұра қазақтың әдеби тілдік нормаларын тегіс таратуда, жалпы халықтық нормаларға айналдыруда бұрыннан қандай қызмет атқарып келсе, енді кітап арқылы бұл маңызын күшейте түсті. Бұл кезеңде кейбір (Дулат, Шортанбай, Мұрат т.б.) қазақ ақындарының шығармалары жеке кітап болып шыға бастады.

Қазақ халқының мәдени өмірінде бұрын болмаған оқиға — ана тілінде баспа сөздің, яғни газеттердің шығуы да осы дәуірде

³ Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1957. І бөлім. 451-б.

⁴ Бекхожин Қ. Қазақ баспасөзінің даму жолдары. Алматы, 1964, 25-б.

жүзеге асты. Қазақтың тұңғыш баспасөз органдары “Түркістан уалаятының газеті” мен “Дала уалаятының газетінің” маңызы, орны, әсері айрықша. Сондай-ақ Орынборда шыққан “Тургайская газетаның”, Омскідегі “Степной край”, “Сельско-хозяйственный листок” дегендердің қазақша аудармалары да қазақ мәдениеті, әдебиеті, тілі тарихында орын алатын дүниелерден саналады. Алғашқы қазақ баспасөзінің патша үкіметінің ресми органдары болғанына қарамастан, бұларда бұйрық, жарлықтардан басқа көркем әдебиет пен ауыз әдебиеті үлгілері, орыс, шығыс әдебиеттерінен аудармалар басылып тұрды. Сондай-ақ қазақ корреспонденттерінің жергілікті жердегі халықтың қоғамдық, мәдени өміріне қатысты хабарлары жарияланып тұрды. Және бір жақсы нәрсе — тарихи-ғылыми еңбектерден үзінді аудармалар да басылды. Қысқасы, мысалы, “Дала уалаяты газеті” материалдары ресми және ресми емес екі топқа (рубрикаға) бөлінді де, алғашқысы — қазақ тіліндегі сол кездегі ресми-кеңсе стилін, соңғысы — көркем әдебиет, ғылыми әдебиет және публицистикалық әдебиет стильдерін көрсетуде, жоқтарын жасап, қалыптастыруда айрықша рөл атқарды.

XIX ғасырдағы Қазақстанның мәдениет дүниесінде болған игілікті істің бірі — орыс ғалымдарының қазақ тілін зерттеп, солар бойынша еңбектер жариялауы. Олардың ішінде Н.И.Ильминскийдің 1861 жылы Қазанда шыққан “Материалы к изучению киргизского наречия” деп аталған еңбегі қазақ тілінің тұңғыш грамматикасы болып табылады. Бұл кітапта берілген қазақша-орысша сөздік те — сол тұстағы қазақ лексикасын регистрациялаған құнды материал. Одан кейінгі Радловтың, Мелиоранскийдің, Васильевтің, Алекторовтың қазақ тілі грамматикасын талдап жазған еңбектері де — құнды мұралар. Бұлар сол кездегі қазақтың жалпы халықтық сөйлеу тілінің фонетикалық жүйесі мен грамматикалық құрылысын өз кезеңіне сай дәрежеде бірқыдыру дұрыс суреттеп берді.

XIX ғ. II жартысында құрастырылып бастырылған өр алуан қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздіктер мәдениетіміз бен тіліміздің тарихындағы көңіл аударарлық істер болды.

Абай өмір сүрген тұс қазақ даласындағы саяси-әлеуметтік күштердің арасындағы идеологиялық қайшылықтардың өрі қарай шиеленісе түскен кезеңі болды. Әлеуметтік ой-санада негізгі екі түрлі бағыт өмір сүрді: бірі — реакцияшыл-кертартпа, екіншісі — ағартушы-демократтық.

Реакцияшыл-кертартпа бағыттағылар бай-феодалдардың идеологиясын жақтап, көне феодалдық шаруашылық түрлері мен ел билеу системасын сақтауды қоштады. Сондықтан қазақ даласына келген күллі әлеуметтік-экономикалық жаңалықтарға қарсы шықты, бұл өрекеттері орыс мәдениетін жатырқау тенденциясын туғызды. Идеологиялық күрестері де ислам дініне

иек артты. Қазақ арасына ислам дінін күшейтуге ат салысты. Бұл бағыттың өкілдері, негізінен, әдебиет қайраткерлері — ақындар болды. Олардың басты-бастылары: Шортанбай Қанайұлы (1818 — 1881), Дулат Бабатайұлы (1802—1874), Мұрат Мөңкеұлы (1843—1906).

Үстем феодал табы идеологтарының келесі бір тобы жоғарғылардан біраз ерекше тұрды. Олардың кейбіреулері (Әубәкір т.б.) қазақ феодалдарының мүддесін көздей тұрса да, заман ағымын бағдарлап, Қазақстанның Россия қол астына кіру ісіндей жағымды сәттерді теріске шығармады, орысша білім-ғылым үйренуге де қарсы болмады. Сөйте тұра олар мұсылман дінін қазақ арасына жайып, нағыз уағыздаушылар болды. Олар халықты оқу-білімге шақырғанда, ең алдымен, дін оқуды еске тұтты. Бұл топтың ішінде айтарлықтай талантты ақындар да (Әубәкір Кердері) және бір алуан ақынсымақ молдалар да болды.

Сөз етіп отырған кезеңде сахна төріне шығып айқын көрінген демократиялық идеологияны жақтаушылар болды. Олар қазақ еңбекшілерінің мүддесін көздеп, азаматтық білім беруді, шаруашылықтың прогрессивтік түрлерін қолдануды (егіншілік пен отырықшылықты) қолдады. Орыс мәдениетіне иек артты. Кертартпа феодалдық идеологияға қарсы шықты. Бұл топтың ішінде Абай сияқты ірі ақын да, Шоқан Уәлиханов тәрізді ғалым да, Ыбырай Алтынсарин тәрізді ағартушы-педагог та және қазақ интеллигенциясының өзге де өкілдері болды.

Осы екі бағыт бұл кездегі тіл мәдениетіне тікелей ықпалын тигізді: тіл практикасында да аралары ажыраған екі тенденция пайда болды. Демократтық-прогрессивтік идеологияны жақтаушылар қазақтың жалпы халықтық сөйлеу тілі мен әдеби тілін (ауыз әдебиеті мен көркем әдебиет тілін) негіз етіп алды да, соны пайдаланды, өрі қарай дамытты. Феодалдық-патриархалдық бағыттағылардың да бірқатары (Дулат, Шортанбай, Мұрат т.б.) қазақ әдеби тілін қолданды, ал қалғандары ислам дініндегі күллі түркі халықтарына ортақ тіл деп тапқан “түркі” тілін, қазақ филологиясында “кітаби тіл” деп атанған тілді негіз етіп, оның таралуына, орнығуына әрекет жасады.

* * *

Міне, Абай заманындағы бұл айтылған саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени және идеологиялық жайттар бірі тікелей, енді біреулері жанамалай қазақ тілінің сол тұстағы күй-қалпы (статикасы) мен даму-қозғалысына (динамикасына) әсер етіп астарласып жатты. Ол әсер әсіресе, лексика саласында күшті болды. Қоғам өмірінен шығып қалған қатынастар мен құбылыстар, әлеуметтік топтар өздерімен қоса атауларын да ілестіре ала кетіп сахнадан түсіп жатса, жаңалары ондаған, тіпті жүздеген жаңа сөздерге дем берді, дүниеге келтірді. Бұл әсер мен астарластық жалғыз лексика саласында емес, тілдің жалпы даму

бағытында, өзге тілдермен қарым-қатынасында да болды. Мысалы, кітап бастыру ісі кітаби тілдің де, халық тіліне негізделген жазба әдеби тілдің де дамуына күшті себепкер бол-ды. Жаңа демократтық идеологияның туып дамуы халықтық негізді әдеби тілдің күш алуына ат салысты. Қазақ даласына келген азаматтық оқу-білім қазақ тілінде педагогикалық әдебиеттің пайда болуына, сол арқылы оқу-педагогикалық стильдің, шағын көркем проза стилінің жасала бастауына себепкер болды. Баспасөз қазақ тілінің публицистикалық стилінің алғашқы нышандарын көрсетті. Демократтық пікірдегі ойшылдардың прозасы (мысалы, Абайдың “Қара сөздері”) ғылыми-публицистикалық стильдің пайда болуына әкеп соқты.

Сөйтіп, заман қозғалысы тілді де қозғады. Бір-біріне қарама-қарсы екі идеологиялық күрес үстінде қазақтың жазба әдеби тілінің тағдыры тартысқа түсті. ХІХ ғ. ІІ жартысындағы қоғамның әлеуметтік рухани өмірі қазақтың жазба әдеби тілінің негізі жалпы халықтық тіл белгілеріне сүйенуі керек пе, жоқ, өлденеше ғасыр бойы түркі халықтарына дәстүрлі болып келе жатқан кітаби тіл нормаларын алу керек пе — деген өмірлік, саяси және идеологиялық астары бар үлкен мәселені күн тәртібіне қойды.

* * *

Абай қаламынан шыққан әдебиет дүниелерінің тілін жеке алып суреттемес бұрын, сол Абай тұсында, айналасында қазақ тілінде тағы да қандай әдебиеттер⁵ болды дегенді санап алуға тура келеді. Өйткені Абай шығармаларының тілі — автономиялық тіл емес. Оның қаншалықты ерекшелігі, тіпті артықшылығы болғанмен, ол өз заманындағы жалпы халықтық тілмен, өзге әдебиеттер тілімен астарласып, тамырласып жатады. Сондықтан Абай лексикасын өз айналасынан оқшау жұлып алып талдау мүмкін емес. “Лингвистическое изучение литературных произведений немыслимо вне контекста языка его времени. Индивидуальные ново-образования и своеобразие как морфологического и синтаксического, так и лексико-фразеологического характера будут анализироваться, осмысляться с точки зрения литературной нормы данного времени”⁶. Сондықтан Абай тілін өрі қарай талдауларымызда оның тұсындағы өзге әдебиеттерден ретіне қарай материалдар алынып, азды-көпті қоса қаралып отырылады.

Сөйтіп, қазақ қоғамында Абаймен тұстас, іргелес өмір сүрген

⁵ Әдетте, көбінесе *әдебиет* деген сөзді “көркем әдебиет” деп ұғатын жайымыз бар. Ал шындығында бұл термин — күллі жазылған дүниені білдіретін жалпы атау, көркем әдебиет — солардың бір түрі ғана. Біз де *әдебиет* сөзін осындай терминдік мәнде қолдандық.

⁶ Виноградов В. В. О задачах истории русского литературного языка, преимущественно XVII—XIX вв. Известия АН СССР, ОЛЯ, 1946. Т. V. Вып. 4. 231-б.

өдебиет түрлерінің басты-бастылары, біздің топтауымызша, мыналар болды.

1. Халықтың ауыз өдебиеті шығармалары. Бұлардың басым көпшілігі бұрыннан келе жатқан “Қозы Көрпеш — Баян сұлу”, “Ер Тарғын”, “Қобыланды” т.б. тәрізді ірі полотнолар мен өр алуан тұрмыс-салт өлеңдері, ертегілер т.т. Сонымен қатар ХІХ ғ. өзінде, тіпті ІІ жартысында пайда болған кейбір тарихи жырлар (“Бекет батыр” т.б.) мен лиро-эпостар (“Айман — Шолпан” т.б.) да осы топқа кіреді.

2. Қазақтың тарихи көркем өдебиет үлгілерін өрі алып барған жеке ақындар шығармалары. Бұлар идеологиясы жағынан өр алуан. Халықтық демократиялық мүдделерді жырлаған және заман қайшылықтарын сынап, халыққа бүйрегі бұрған мотивтері күшті Шөже, Сүйінбай, Күдері, Біржан, Жаяу Мұса, Ақан, Майлықожа, Нұрым, Арыстан, Орынбай, Кемпірбай т. т. тәрізді ақындар мен феодалдық-реакцияшыл идеологияны қостаған Шортанбай, Дулат, Мұрат, Нысанбай, Досқожа, Базар, Әубөкір, Кердері т. б. сияқты ақын-жыраулар.

3. Қазақ тіліндегі тұңғыш баспасөз орындары: “Түркістан уалаятының газеті”, “Дала уалаятының газеті”, “Торғай газеті”, “Ауыл шаруашылық листогі” т.б.

4. Қазақ тілінде жазылған кейбір ресми кеңсе қағаздары: патша үкіметінің өкімшілік орындары мен жергілікті өкімдердің бұйрық-жарлықтары, арыздар, инструкциялар т.б.

5. Шығыстың классикалық өдебиетінің қазақша еркін аудармалары, яғни шығыс сюжеттерін қайталап қазақша жырлаған туындылар. “Шахнаме”, “Ләйлі-Мәжнүн”, “Жүсіп-Зылиха”, “Фархад-Шырын”, “Ескендір”, “Мұңлық-Зарлық”, “Сейфімәлік”, “Боз Жігіт”, “Шахмаран”, “Шөкір — Шөкірат” т.б.

6. Ислам дінін уағыздап, оның пайғамбарлары мен әулиелерін дәріптейтін таза діни тақырыптағы шығармалар — қиссалар: “Салсал”, “Зарқұм”, “Жұм-Жұма”, “Кербаланың шөлінде” т. б.

7. Ислам діні канондарының қазақша аудармалары: “Исламның бес фарызы”, “Қырық қадис”.

8. Христиан дінінің канондарын қазақша түсіндіріп уағыздайтын кітапшалар. “Ақыл беретұғын кінеге” (1891), “Езги Иосиф” (1892), “Евангелие” (1891), “Құдайдың... үшін көп азап тартқан Евстафий Плакиданың... өмірі” (1886) т.т.

9. Азаматтық тақырыптарға, яғни медицина, ветеринария т. б. қатысты жазылған кітапшалар: “Трахома деген жаман көз ауру”, “Жамандату, қойдұрғы турасында”, “Қышыма турасында”, “Егіншінің қызмет аты жайында” т.т.

10. Қазақша-орысша және орысша-қазақша сөздіктер: Русско-киргизский и киргизско-русский словарь. Сост. Иш-Мухамед Букин (1883), Киргизско-русский словарь (1897), Краткий русско-киргизский словарь (1893), Спутник русского человека в Средней

Азии, заключающий в себе словари (1878), Материалы к изучению киргизского наречия Н. Ильминского. Словарь (1861) т. 6.

11. Қазақ тілі грамматикасын талдаған, бірақ орыс тілінде жазылған еңбектер, оқулықтар, олардың ішіндегі қазақша мысалдар, текстер: Н.И.Ильминский. Материалы к изучению киргизского (казахского) наречия (1861), А.Е.Алекторов. К мудрости ступенька. Азбуки для учеников начальных русско-киргизских школ (1891), И.А.Алтынсарин. Начальное руководство к обучению киргиз русскому языку (1871), М. Бекчурин. Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков с наречиям бухарцев, башкир, киргизов и жителей Туркестана (1869), Н.Лаптев. Грамматика киргиз-кайсацкого языка (1898), Н.Лаптев. Материалы по казак-киргизскому языку (1900), П.М.Мелиоранский. Краткая грамматика казак-киргизского языка. I и II части (1894, 1897), Н.Н.Пантусов. Материалы по изучению киргиз-казахского наречия (1899—1904), Первоначальный учебник русского языка для киргизов (1893), М.Терентьев. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская (1875) т.б.

12. Ыбырай Алтынсариннің көркем шығармалары. Бұл әдебиеттер мазмұны мен мақсаты жағынан әр алуан болды: бірқатары қазақтың көркем әдебиет үлгілеріне жатса (ауыз әдебиеті нұсқалары, жеке ақындар өлеңдері, шығыс әдебиеті аудармалары, Ыбырайдың көркем шығармалары т.б.), бірсыпырасы оқу-ағарту мақсатымен пайда болды. Бір топ әдебиет публицистикалық жанрдың үлгісіне жатса (газеттер, көпшілікке арналған кітапшалар), енді бір тобы дінді уағыздауға (ислам дінін де, христиан дінін де) арналды. Бұлардың ішінде сөздіктер бір алуан дүние.

Мазмұны мен мақсаты жағынан сан түрлі топқа бөлінгенмен, бұл көрсетілген әдебиеттер тілі жағынан екі үлкен топқа жинақталады:

Бірінші топқа қазақтың жалпы халықтық тілін негіз еткен үлгілер кіреді. Бұған Абай, Ыбырайдан бастап, тарихи қазақ әдебиеті өкілдері — ақын-жыраулар (кертартпа идеологияны жақтаушылары да, жаңашыл-демократтары да) мұралары, ауыз әдебиеті нұсқалары, шығыс классик әдебиетінің қазақша жырланған үлгілері, баспасөз тілі, әр алуан грамматикалар, қазақ-орыс школдарына арналған оқулықтар, сөздіктердегі қазақша материалдар, медицина, ветеринария тақырыптарына жазылған көпшілік қолды кітапшалар және христиан дінін уағыздайтын миссионерлік әдебиет жатады. Бұл топқа енген үлгілер, әрине, тазалығы мен көркемдігі жағынан біркелкі емес, бірқатары таза халық тілі негізінде болса, тұңғыш баспасөз бен шығыс әдебиетінен аударылған поэмалар тілінде және кейбір жеке ақындар тілінде кітаби тіл элементтері де болды.

Екінші топқа түркі халықтарының көпшілігінде бірнеше ғасыр бойы өмір сүріп келе жатқан ортаазиялық түркі әдеби тілі немесе

шағатай тілі (қазақ филологиясында “кітаби тіл”) атанған тіл нормаларын негіз еткен, дәлірек айтсақ, негіз етуге тырысқан үлгілер кіреді. Бұларға мұсылман (ислам) дінін уағыздайтын қиссалар, ислам діні тәртібін үйрететін аудармалар және қазақша жазылған ресми кеңсе қағаздары жатады.

Бұл әдебиеттердің халыққа таралу жолы екі түрлі болды. Басым көпшілігі әңгіме етіп отырған дәуірде кітап, газет шығару ісінің едәуір жанданғанына байланысты жазба түрде таралды. Көпшілігі араб графикасымен басылды. Сонымен қатар орыс графикасы да қолданылды. Ы.Алтынсарин “Хрестоматиясының” 1879 жылғысы, Васильев, Алекторов құрастырған оқулық-хрестоматиялар, Радлов, Ильминскийдің кітаптары, христиан діні миссионерлерінің кітапшалары орыс әрпін пайдаланды.

Көркем әдебиет үлгілерінен жазба түрде көбірек таралғаны ауыз әдебиеті үлгілері болды. Өткен ғасырдың I жартысынан бастап-ақ жиналып, жазылып алына бастаған фольклорлық мұраның көпшілігі XIX ғасырдың II жартысында жариялана бастады. Олар екі түрде: бірінші — жеке-жеке кітапша болып араб әрпімен шықты: “Ер Тарғын” (1862, 1876, 1879, 1881, 1898)⁷, “Қозы Көрпеш — Баян сұлу” (1878, 1879, 1890, 1894, 1896), “Қисса Қамбар” (1888, 1896), “Қисса Қыз Жібек” (1894, 1896, 1899, 1900), “Қисса Айман — Шолпан” (1896, 1901), “Қисса Алпамыс” (1899, 1901), “Пословицы, записанные со слов киргиз Тургайской области” (1892) т.б. Екінші — орыс ғалымдары мен ағартушылары, қазақ ағартушылары (Ы.Алтынсарин) құрастырған хрестоматияларда, үлгілерде және басқа кітаптарда (жинақтарда) жарияланды. Радлов В.В. “Образцы народной литературы. Т. III (Киргизское наречие). 1870; Березин И. Турецкая хрестоматия Т. III. 1876. Васильев А.В. Образцы киргизской народной словесности. Вып. I. Киргизские сказки, 1898. Лютш Я. Киргизская хрестоматия. 1883 т.б.).

Көркем әдебиеттің жеке ақындар творчествосына қатыстылары да екі түрлі жарияланды. Бірен-сараны ғана жеке кітап болып ұсынылды: Дулаттың “Өсиетнамасы” (1880). Әубөкір Кердерінің “Әдебиет қазақиясы” (1905), Шортанбайдың “Қисса-и-Шортанбайы” (1890), Мұраттың “Үш қияны”, “Балазары” т.б. Ал қалғандарының шығармалары қолжазба күйінде және ауызша жаттап алып айтып беру түрінде тарады. Ілгергі кезеңдерде Бұхар, Шал, Төтіқара, Үмбетей, Жанкісі, Ақтамберді, Махамбет, Досқожа, Нысанбай, Жанұзақ, Шернияздардан бастап, біз сөз етіп отырған кезеңде жасаған Жанак, Орынбай, Шөже, Арыстан, Кемпірбай, Сүйімбай және... Абай өлендері өз тұстарында баспа беттерін түгел көрген жоқ (тіпті қазірдің өзінде де бұлардың күллі творчествосы қағаз бетіне түсіп болды дей аламыз ба?).

Ауыз әдебиеті мұраларының да басымы ауызша түрде тарады.

⁷ Әңгіме өткен ғасырдың II жартысындағы кітаптар болғандықтан, бұл жырлардың 1900 жылдан кейінгі басылғандарын көрсетпедік.

Әсіресе, мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, ертегі, тұрмыс-салт өлеңдері бұрыннан да ауызша сақталып келді. Және сөз етіп отырған дәуірде де негізінен ауызша таралды. Олар түгіл үлкен-үлкен эпостық полотнолардың да әр алуан варианттары түгел баспа бетін көрмей, ауыздан-ауызға жаттай отырып жеткізілді. Әдебиеттің ауызша сақталып, ауызша таратылуының олардың тіліне ететін өсері мен салдары елеулі болды.

Сондай-ақ әдебиеттің жазба түрлерінің де дамуы тілге ықпалын тигізді.

Міне, Абайды қоршаған әдебиет түрлері мен олардың тілдерінің жалпы сипаты осындай еді. Абайдың бұларға қарым-қатысы мен көзқарасы, өрине, біркелкі болған жоқ. Бірқатары, мысалы, жалпы халықтық тілде жырланған бай ауыз әдебиеті үлгілерінің тілі ұлы жазушының нәр алған бұлағы болса, сол жалпы халықтық тілде жырларын кейбір жеке ақындар тіліне Абайдың сынай қарағаны байқалады. Ал кітаби тіл үлгілеріне деген көзқарасы мен талғамы өз алдына бір бөлек (бұлар жайында келесі тақырыптарда ашып айтылады).

АБАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ

Абайдың қазақ әдеби тілі даму тарихындағы алатын орны туралы қазіргі қоғамдық ой-пікірімізде негізгі бір тұжырымы бар, ол: Абай — қазақтың қазіргі жазба әдеби тілінің іргетасын қалаушы деген қағида. Тұжырым біреу болғанмен, оған жанама көптеген мәселелерге қатысты көзқарастар мен пікірлер өрқилы. Солардың бірқатарын атап көрсетіп, күн тәртібіне ұсынамыз, енді бірсыпырасы жөнінде өз топшылауларымыз бен тұжырымдарымызды білдіреміз.

Ең алдымен, “әдеби тіл” және “жазба әдеби тіл” туралы ұғым-түсініктеріміз анық, айқын және бірдей емес. Бірқатар зерттеушілеріміз Абай — қазақ жазба әдебиетінің атасы дей отырып, оған дейін қазақтың әдеби тілі болған жоқ деген концепцияны ұсынады. Тіпті Абайға дейінгі қазақ ақындарының ішінде ең шоқтықтары биік Бұхар, Шортанбай, Дулаттардың тілі әдеби емес деген тұжырымдар бар: “В языке Шортанбая, Бухар жырау и других мы видим, во-первых, некоторый оттенок жаргонной речи, во-вторых, необработанность. На этом основании мы не можем считать их произведения образцами подлинно литературного языка”⁸. Керісінше, М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев т.б. сияқты ғалымдар Абайға дейінгі тарихта өзірге аты белгілі ақын-жыраулардың қазақ әдеби тіліндегі орнын жоғары бағалайды. Демек қазақтың тілін әдеби дәрежеге көтеріп, әрі қарай дамытуда

⁸ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959.

олар, идеологияларының қайшылықтарына қарамастан, әрқайсысы белгілі рөл атқарып, үлес қосқандарын айтады. Және “сөздері бірі жамау, бірі құрау” деп сынай отырса да, бұл ақындар Абайға тіл жағынан, яғни көркемдеу шеберліктері жағынан әсер етпей қоймағаны да айтылады. М. Әуезов бұл ойды ашық білдіреді: “[Абай] хотя боролся против феодально-патриархальной идеологии таких поэтов, как Бухар, Шортанбай, Дулат, и высказывает о них кое-какие критические суждения, все же он не мог пройти мимо особенностей их литературного дарования”⁹. С.Мұқанов та бұларды “өзінен бұрынғы қазақ фольклорын идея жағынан да, көркемдік жағынан да, техника жағынан да тереңдете алмады”, “мән-мақсаттары жадағай болды” дей отырып, Абайға дейінгі қазақ ақындарының “екпіндеген жүйріктері”, “талапты ақындар” деп бағалайды¹⁰. Қ. Жұмалиев Шортанбайды қазақ поэзиясына (тілі жағынан) пәлендей үлес қосты, байытты деп айта алмайтындығын, бұл жағынан Шортанбайдың Дулатқа тең келмейтіндігін айта отырып, Дулаттың қазақ әдеби тіліндегі орнын жоғары көтереді. “Дулат өз кезіндегі әдебиеттің, оның поэтикалық тілінің дамуына елеулі еңбек сіңірген адам”¹¹. Абайға дейін де қазақ әдеби тілінің үлгілері болды дегенді І.Кеңесбаев та айтады¹².

Демек қазақтың халықтық тілінің әдеби нормалары Абайға дейін де болған деген белгілі бір шамада пікірлер бар. Және бұл жердегі “әдеби” деген терминді зерттеушілердің көпшілігі қазақтың “жазба әдеби тілі” және “кітаби тіл” деген категориялардан бөлек алып пайдаланады. Көпшілік мамандар қазақтың жазба әдеби тілін Абай мен Ыбырайдан, тіпті кейбіреулер “Дала уалаяты газетінен”¹³ бастайды. Ал “кітаби тіл” деген мүлде өз алдына бөлек дүние деп қаралады, оны шағатай тілі деп аталатын орта азиялық жазба әдеби тіл дәстүрімен астарласып жатқан тіл деп табады. Сонда Абайға, Ыбырайға, тұңғыш баспа сөзге дейінгі “қазақ әдеби тілі” дегенді қандай ұғымда түсінуіміз керек? Ауыз әдеби тілі ме (жазба — дегеннің антонимі ретінде)? Ол күнде “ауыз әдебиеті тілі” және “ауызша әдеби тілі” деген ұғымдарды қалайша түсініп, қалайша атауымыз керек? Бұл мәселелерді ешкім осылайша тікелей қоймаса да, олар

⁸ Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959. 186-б.

⁹ Ауэзов М. Вопросы казахского литературного языка. //“Дружба народов”. 1951. № 6.

¹⁰ Мұқанов С. Жарқын жұлдыздар. Алматы, 1964. 277—278-бб.

¹¹ Жұмалиев Қ. XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. Алматы, 1967. 85-б.

¹² Кеңесбаев С. Абай — основоположник казахского литературного языка. //“Советский Казахстан”. 1955. № 9, 125-б.

¹³ Аманжолов С. Қазақтың әдеби тілі. Алматы, 1949. 9-б.